

HRVOJE KLASIĆ
JUGOSLAVIJA IN SVET LETA 1968

prevedli Višnja Fičor in Seta Knop

VSEBINA

PREDGOVOR 9

UVOD 14

- 1. JUGOSLOVANSKI SOCIALIZEM »LAISSEZ FAIRE« – VZROK IN
POVOD ZA LETO '68** 17
- 2. KRITIKA VSEGA OBSTOJEČEGA?** 29
 - Gospodarska situacija v Jugoslaviji leta 1968 30
 - Kritika samoupravnega socializma ali kritika oblasti? 50
 - Časopis *Praxis* in korčulska poletna šola 51
- 3. LETO 1968 IN ŠTUDENTJE: »BODIMO REALNI – ZAHTEVAJMO
NEMOGOČE«** 71
 - Univerze in študentje v Jugoslaviji na predvečer junija 1968 81
 - Protestne izkušnje jugoslovanskih študentov 93
 - »Junijska gibanja« 106
 - Odmev študentskih demonstracij po svetu 207
 - Po Titovem govoru – obračun s študentskim gibanjem 214
 - Epilog študentskega gibanja 241
- 4. MEDREPUBLIŠKI IN MEDNACIONALNI ODNOSI V JUGOSLAVIJI
LETA 1968** 256
- 5. JUGOSLAVIJA IN SVET LETA 1968** 324
 - Jugoslavija in varšavski blok 327
 - Jugoslavija in neuvrščeni 362
 - Jugoslavija in Zahod 370
 - Jugoslavija in intervencija držav varšavskega bloka v ČSSR 379

SKLEP 412

KRATICE 420

VIRI IN LITERATURA 423

IMENSKO KAZALO 440

PREGOVOR

Zakaj leto 1968 in zakaj Jugoslavija? Zelo preprost, a hkrati dovolj intriganten odgovor na prvi del vprašanja je mogoče zaslutiti že iz naslova knjige Marka Kurlanskega: *1968. Leto, ki je zamajalo svet*.¹ To je bilo zagotovo eno najbolj nemirnih let v drugi polovici 20. stoletja. Vietnamska vojna je bila v polnem teku. Atentata na Martina Luthra Kinga in Roberta Kennedyja sta opomnila svetovno javnost, da niti visoko razvite demokratične družbe niso nedovzetne za nedemokratične oblike političnega boja. Mladi, zlasti študentje, ne glede na raso, spol ali poreklo, so zelo burno izražali svoje nezadovoljstvo nad svetom, v katerem so živeli. Politična elita v Moskvi se je še enkrat potrudila dokazati, da je socialistična praksa nezdržljiva s »človeškim obrazom«. Nemirom se ni izognila niti Jugoslavija. Petindvajset let po ustanovitvi je federacija, sestavljena iz šestih republik in dveh pokrajin, doživljala ekonomsko, politično in socialno krizo. Pogledi na jugoslovansko prihodnost so se razlikovali tako znotraj zveznega vodstva kot med republiškimimi vodstvi, pa tudi v najširši javnosti. Eden izmed načinov izražanja nezadovoljstva nad trenutnim stanjem je bilo množično odhajanje prebivalstva na »začasno« delo v tujino. Številni intelektualci so na predavanjih in tribunah ter v knjigah in člankih odkrito kritizirali neskladje med teorijo in prakso samoupravnega socializma. Za najglasnejšo in najostrejšo kritiko režima so se potrudili študentje in njihovi profesorji. »Junjska gibanja« niso samo vztrajala pri doslednem izvajanju ukrepov gospodarske reforme, ustavnih načel in partijskega programa, ampak so izoblikovala tudi nekatere zahteve, ki so bile za tisti čas nenavadne. Prvič po vojni je prišlo do javnih in množičnih zahtev po odstopu in zamenjavi politikov, ki naj bi bili odgovorni za slabo vodenje države. Poleg težav v sami državi je

1 Mark Kurlansky: 1968. *The Year that Rocked the World*.

bilo dodaten problem za vodstvo tudi dogajanje na mednarodni ravni, ki je hkrati spodbudilo nadaljnje poglobljanje vseprisotne krize.

10 Že vse navedeno se je zdelo dovolj zanimivo in bistveno za analizo dogajanja v Jugoslaviji, pa tudi za analizo vpliva globalnih procesov na jugoslovansko družbo v letu 1968. Med večletnim preučevanjem delovanja političnega establišmenta v socialistični Jugoslaviji se mi je zazdel posebno zanimiv še en vidik leta '68. To je odnos med oblastjo in »opozicijo«. V javnosti so leta in leta, za časa komunizma, pa tudi po njegovem padcu, spodbujali izrazito negativen odnos do soudeležencev študentskih demonstracij. Njihove zahteve so razlagali kot poskus zaustavljanja ekonomskega in političnega razvoja države. Diskvalifikacije so večinoma reducirali na obtožbe jugounitarizma in ultralevičarstva. Poleg politikov in novinarjev so se v kampanjo obrambe režima pred »našimi Kitajci« vključevali tudi zgodovinarji, politologi, sociologi, ekonomisti in drugi zainteresirani strokovnjaki. Toda večina obtožb, ne glede na to, s katere strani so prihajale, je ponavljala splošno sprejete fraze, katerih verodostojnost ni bila vprašljiva. Prav pomanjkanje študij, ki bi temeljile na analizi dokumentov študentskega gibanja in bi na tak način, z močjo argumentov, potrdile njegov negativni karakter, je bilo dodatna spodbuda za izbiro te teme.

Glede na to, da sem nameraval obdelati različne notranjepolitične in zunanjepolitične procese, ki so v letu 1968 Jugoslavijo povezovali s svetom, so bile težave pri uporabi literature in arhivskega gradiva večplastne. Dogodki v letu 1968, z vsemi vzroki in posledicami vred, so v tujem zgodovinopisju in drugi strokovni literaturi kvantitativno in kvalitativno zadovoljivo obdelani. Tega pa ni mogoče reči za stanje v jugoslovanskem zgodovinopisju niti v zgodovinopisju držav, ki so nastale z razpadom SFRJ. Kot sem že omenil, študentsko gibanje za časa socializma ni bilo predmet objektivnih znanstvenih raziskovanj. Če so o njem že pisali ali govorili, je bil namen tega predvsem ta, da pokažejo na njegov sovražni značaj. Najboljši primer takšnega pisanja je knjiga, ki si »šestdesetosmaše« že z naslovom *Liberalizam od Đilasa do danas*. Pokušaj likvidacije Saveza komunista Jugoslavije i »nova levica« (*Liberalizem od Đilasa do danas*). Poskus likvidacije Zveze komunistov Jugoslavije in »nova levica« prizadeva postaviti ob bok drugim »notranjim sovražnikom«, študentsko gibanje pa

razglasiti za del organizirane kontrarevolucionarne kampanje. Takšne ocene so značilne tudi za večino drugih publikacij. Izjema so občasni poskusi sociologov in filozofov, večinoma soudeležencev študentskega gibanja, da bi tudi dogajanje v Jugoslaviji razložili v kontekstu globalnih fenomenov. Večinoma gre za poglavja v knjigah s širšo tematiko ali za redke članke v strokovnih časopisih. Treba je seveda poudariti, da je režim na različne načine oteževal in preprečeval poskuse objektivnega spoznavanja in interpretiranja omenjenih dogodkov. O tem sta se prepričala sociologa in hkrati »šestdesetosmaša« Zagorka Golubović in Nebojša Popov. Medtem ko je v knjigi Golubovićeve *Človek i njegov svet* (Človek in njegov svet; 1973) prepovedanih »samo« dvainpetdeset strani, na katerih avtorica med drugim analizira tudi jugoslovansko leto '68, so Popovu sodno prepovedali celotno knjigo *Društveni sukobi – izazov sociologiji*. »Beogradski jun 1968« (Družbeni spopadi – izziv sociologiji. »Beograjski junij 1968«). Izšla je šele leta 1990 in je najboljša doslej objavljena študija o študentskem gibanju in jugoslovanski družbi tik pred letom 1968, med njim in po njem. Tudi drugih tem, ki sem se jim odločil posvetiti pozornost v tej knjigi, kot sta gospodarska reforma in mednacionalni odnosi, so se v socialistični Jugoslaviji lotevali na podoben, enostranski način. Primanjkovalo je kakovostnih del, utemeljenih na kritični analizi virov. Položaj se je začel spreminjati tik pred razpadom države, zlasti pa po njem. Družbeno ozračje konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let 20. stoletja je med drugim zahtevalo tudi drugačen odnos do preteklosti. Ko je bilo konec političnega nadzora nad znanstveno-publicističnimi deli, so začeli raziskovati celo vrsto tabu tem. Raziskovalcem so postali dostopni dokumenti, ki so jih dotlej lahko uporabljali le člani političnega in državnega vrha. Takšen razvoj dogodkov je omogočil nastanek vrste monografij in člankov, v katerih je z različnih vidikov analizirano obdobje jugoslovanskega socializma. Še zlasti pomembne so objave spominskih zapisov nekdanjih političnih funkcionarjev in drugih akterjev najpomembnejših družbenih dogodkov. Največji zgodovinski prispevek k preučevanju leta '68 je prineslo praznovanje štiridesetletnice »junjskih gibanj« leta 2008. Takrat je bilo objavljenih nekaj tematsko specializiranih knjig, zbornikov in časopisnih člankov. Kljub vsemu

pa je že omenjena knjiga Nebojše Popova še vedno edina monografija, v celoti posvečena letu, ki je »zamajalo« svet in Jugoslavijo.

Zaradi težav s pomanjkanjem kakovostne literature se je moj raziskovalni interes usmeril predvsem k arhivskemu gradivu in sekundarnim virom. Največ informacij o notranjepolitičnih in zunanjepolitičnih potezah jugoslovanskega političnega vrha, o odnosih med republiški vodstvi ter o delovanju številnih družbenopolitičnih organizacij (npr. Zveze mladine, Zveze študentov, Socialistične zveze, Zveze borcev) in institucij (Zveznega izvršnega sveta) sem našel v fondih Arhiva Jugoslavije v Beogradu. Tu od nedavna hranijo tudi dokumente kabineta predsednika republike (Josipa Broza - Tita), ki so jih prej hranili v arhivu Muzeja zgodovine Jugoslavije. Stališča hrvaškega vodstva o aktualni situaciji v matični republiki, pa tudi v vsej federaciji, sem našel v gradivih Hrvaškega državnega arhiva in Državnega arhiva v Zagrebu. Ker ta knjiga upošteva tudi mednarodni vidik, so bili pomemben vir informacij – poleg tuje literature – mednarodni arhivi. Dobil sem priložnost za neposreden vpogled v dokumentacijo ameriške in britanske administracije (National Archives and Record Administration, College Park in The National Archives, London) ter češkoslovaškega političnega in državnega vodstva (Národní archiv, Praga). Nekateri viri, pomembni za temo, ki sem se jo odločil raziskati, so dostopni tudi v tiskani in elektronski obliki.² Najobsežnejše gradivo, s katerim se sreča vsak raziskovalec druge polovice 20. stoletja, pa so sekundarni viri. Odkrivanje vrste pomembnih informacij in podatkov, pa tudi razumevanje javnega mnenja in ozračja v družbi v letu 1968, mi je omogočila prav analiza dnevnega časopisja, tednikov, političnih in kulturnih revij, strokovnih časopisov, zbornikov, almanahov in drugih serijskih publikacij. Ko gre za teme iz sodobne zgodovine, ostane velik del virov in literature, ki bi pripomogli k ustvarjanju popolnejše in jasnejše slike – kljub arhivskemu in knjižničnemu delu v več državah – vedno neraziskan. Toda to spoznanje, naj je še taka frustracija

2 Npr. izdaja FRUS – Foreign Relations of the United States, internetna stran Cie (Freedom of Information Act Electronic Reading Room), dokumenti, povezani s praško pomladjo in intervencijo v ČSSR v *Prager Frühling* 2008 in *The Prague Spring* 1998.

za vsakega zgodovinarja, je obenem tudi močna spodbuda za nadaljnje raziskovanje.

Ugledna hrvaška zgodovinarica Mirjana Gross je svoje videnje zgodovinskega raziskovanja pojasnila z besedami: »Zgodovinska resničnost je kaotična množica dogajanj, ki jih lahko smiselno povežemo le s konceptualizacijo, z izgradnjo pojmov in miselnimi konstrukcijami. Sodobna zgodovina se ne zadovoljuje zgolj z izjavo o tistem delu dogodkov, ki je neposredno viden in razumljiv, ampak preizprašuje tudi tisto ‚nedogodkovno‘, kar ga obkroža. Slednje odkrivamo z analizo, s pomočjo pojmov, ter poskušamo z določeno racionalizacijo preseči konfuzno neposrednost zgodovinskega dogajanja.«³ Teh besed sem se zavedal v vsakem trenutku pisanja knjige, in bolj ko se je delo približevalo koncu, bolj sem bil prepričan o njihovi pravilnosti. Izziv je bil velik. Teme, s katerimi sem se odločil ukvarjati, zlasti tiste, povezane z mednarodnimi in ekonomskimi odnosi v Jugoslaviji, še vedno vzbujajo veliko zanimanje ne samo zgodovinarjev, ampak tudi širše javnosti. Poleg tega o nekaterih temah, denimo o študentskih demonstracijah in filozofiji praksisovcev, v celotni javnosti, vključno z zgodovinarji, še vedno prevladuje mišljenje, ki se je izoblikovalo zlasti pod vplivom politične propagande. Obstoječa protislovja in dvoumne sklepe sem sprejel izključno kot dodatno motivacijo, ne pa kot povod za pisanje. Prizadeval sem si, da bi čim več znanja o predmetu raziskovanja dobil s kritično analizo virov, literature in ustnih pričevanj, z njihovo sinhrono in diahrono kontekstualizacijo. Seveda pa kljub vsem prizadevanjem, da bi se približal »objektivni resnici«, ne bežim pred dejstvom, da je ta knjiga vendarle samo subjektivna interpretacija konkretne zgodovinske resničnosti.

UVOD

14

»L'année 1968, je la salue avec sérénité.«¹ S temi besedami je francoski predsednik Charles de Gaulle začel svoj novoletni javni govor po televiziji. Namigujoč na leto, ki je šlo proti koncu, je predsednik nadaljeval v optimističnem tonu: »Preprosto ne vidimo, kako bi lahko kriza današnje Francije ohromila tako zelo, kakor smo to videli v preteklosti ... Med številnimi državami, ki sta jih zajeli zmeda in kaos, bo naša domovina še naprej vzor reda.«² Te besede so bile čez borih nekaj mesecev postavljene na laž. Leto 1968 bo za Francoze postalo sinonim za marsikaj, samo za mir in spokojnost ne.

Z veliko vere in upanja, da bo leto 1968 boljše od prejšnjega, je novo leto pozdravil tudi jugoslovanski predsednik, maršal Josip Broz - Tito. Čeprav je novo leto najpogosteje pričakal v rezidencah na Brionih in v Karađorđevu, se je Tito s soprogo Jovanko tokrat odločil silvestrovati v prestolnici Jugoslavije. Njegov gostitelj je bil beograjski župan Branko Pešić.³

V prvih številkah domačega tiska iz leta 1968 lahko vidimo fotografije nasmejanega Tita, kako v prostorih Skupščine SR Srbije pleše z znano jugoslovansko operno divo Radmilo Bakočević.⁴ Celó v uglednem britanskem tedniku *The Economist* je ob članku, ki opisuje Jugoslavijo kot »kraj, v katerem se lahko zgodijo prave stvari«, slika nasmejanega Tita s prazničnim klobučkom na glavi.⁵

1 »Leto 1968 pozdravljam z mirom in spokojnostjo.«

2 Kurlansky 2007, str. 3–6.

3 Večino večera je Tito preživel v prostorih Skupščine mesta Beograd, od koder se je odpravil v Skupščino SR Srbije. Okoli petih zjutraj je nepričakovano obiskal tudi hotel Metropol. *Borba*, 3. jan. 1968.

4 Ibid.

5 Pod fotografijo je napis »A perky New Year's Eve for Tito«, *The Economist*, 6. jan. 1968.

Tega večera se ni nikomur niti sanjalo, da bo tako za predsednika in župana kot tudi za številne prebivalce Jugoslavije prav leto 1968 postalo eno izmed najbolj nemirnih let po drugi svetovni vojni.

Na simbolni ravni je že prva afer a v letu 1968 pokazala, da bo prihajajoče obdobje zaznamovala »odsotnost nasmeha«.

Devetega januarja so tik po Dnevniku v zagrebškem TV-studiu zavrтели dokumentarec *Devaluacija jednog osmijeha* (*Razvrstitev nekega nasmeha*). O tem štirinajstminutnem filmu avtorja Vojdraga Berčića se je naslednjih mesec dni razpravljalo v strokovnih in političnih krogih. Tema filma je življenjska usoda Arifa Heralića, delavca zeniške železarn e, čigar podoba je krasila bankovec za tisoč dinarjev. Zgodba prikazuje življenje »človeka s tisočaka« deset let po »poziranju« za bankovec. Namesto nasmejanemu udarniku kamera sledi težki življenjski zgodbi zdaj že nezaposlenega kroničnega alkoholika in njegove družine. Film namiguje – čeprav ne neposredno –, da je glavni krivec za Heralićevo usodo država oziroma družba, ki je (še enega) delavca izkoristila, nato pa zavrgla.

Pri obsodbi filma so bili najglasnejši politični forumi Zenice. Na sestanku izvršnega odbora občinske konference SZDL je bilo rečeno, da gre za ponaredek, za razvrstitev humanizma, za skonstruirano in tendenciozno zgodbo.⁶ V imenu prebivalcev Zenice je občinska konferenca SZDL poslala pismo mestni konferenci SZDL in mestni organizaciji ZK Zagreb ter sekretariatu za kulturo in šolstvo pri izvršnem svetu sabora. V njem je predlagala, naj avtorja filma in tiste, ki so odobrili njegovo realizacijo in prikazovanje, pokličejo na disciplinsko in politično odgovornost. Od javnega tožilstva v Zagrebu je zahtevala prepoved nadaljnjega prikazovanja filma, ker »lažno in popačeno prikazuje določeno okolje in hudo žali moralo«.⁷

Sledila je medijska gonja proti filmu in njegovemu avtorju. Film so razglašali za nehumano, nesocialistično, protidružbeno dejanje.⁸ Krivca so poslušali najti tudi v novem sistemu proizvodnje filmov, ki je, tako

6 Vjesnik, 19. jan. 1968.

7 Ibid., 20. jan. 1968.

8 Ibid., 21., 24. jan. 1968.

kot celotno gospodarstvo, začel delovati na novih ekonomskih principih. Znižanje državnih dotacij, debirokratizacija nadzora nad posnetimi filmi in proizvodnja v skladu z zakoni in potrebami tržišča so samo nekateri izmed dejavnikov, ki so jih začeli neposredno povezovati s kvaliteto filmske produkcije.⁹

16

Po številnih reakcijah javnosti se je oglasila tudi Televizija Zagreb. Opravičila se je gledalcem in prikazovanje filma ocenila kot očitno »programskopolitično« napako.¹⁰ Nekaj dni pozneje se je s službenega potovanja v tujini vrnil urednik filmskega programa RTV Zagreb Ljubo Živković in zaprosil, naj ga razrešijo s položaja.¹¹ Kljub zahtevam, naj se prikazovanje filma tudi administrativno prepove, je tožilec Okrožnega javnega sodišča v Zagrebu takšno rzsodbo zavrnil. V pojasnilu je tožilec poudaril, »da je družbena obsodba filma veliko močnejša od kakršnekoli administrativne prepovedi, h kateri se moramo sicer, kadar gre za umetniška dela, zateči le, ko za to obstajajo popolnoma upravičeni razlogi«. ¹² Toda v skladu z odločitvijo upravnih organov »Zagreb-filma« filma vseeno nikdar več niso prikazali.¹³

Afera z *Razvrednotenjem nekega nasmeha* je daleč presejala problematiko, obravnavano v samem filmu. Zgodba o posamezniku je odprla številna vprašanja o delovanju jugoslovanske družbe. Čeprav je afera hitro poniknila, so (p)ostali v letu 1968 problemi, povezani s položajem delavcev, odnosi med republikami in gospodarsko reformo, del jugoslovanskega vsakdana.

9 Članek M. Bošnjaka, »Devaluacija jednog sistema«, *Vjesnik*, 21. jan. 1968.

10 *Vjesnik*, 21. jan. 1968.

11 *Ibid.*, 24. jan. 1968.

12 *Ibid.*

13 *Ibid.*

1. JUGOSLOVANSKI SOCIALIZEM »LAISSEZ FAIRE« – VZROK IN POVOD ZA LETO '68

17

V izgradnji socialistične Jugoslavije sta njeno razvojno pot morda najbolj opredelila dva dogodka. Čeprav je šlo predvsem za ekonomske zakone, so se z njihovo uvedbo in izvajanjem začeli procesi, ki bodo popolnoma spremenili jugoslovansko družbo. To so bili Temeljni zakon o upravljanju državnih gospodarskih podjetij in višjih gospodarskih združenj po delovnih kolektivih, ki ga je Ljudska skupščina FLRJ sprejela 27. junija 1950, ter vrsta zakonov, ki jih je zvezna skupščina SFRJ sprejela 24. julija 1965 in s katerimi se je začela gospodarska reforma.¹

S prvim zakonom so v Jugoslaviji uvedli delavsko samoupravljanje. To je bil temelj »jugoslovanske poti«, ki jo je spodbudil in zaznamoval spor med Titom in Stalinom leta 1948. Nova pot je morala biti ne le učinkovita, ampak po svojem bistvu tudi kritika sovjetskega modela. V deželi, katere povojni razvoj je temeljil prav na izkušnjah prve komunistične države, je samo radikalen preobrat lahko upravičil pravilnost lastnih in nepravilnost sovjetskih stališč. Rešitev se je pokazala v Marxovi ideji družbenega samoupravljanja kot negaciji etatističnega in birokratskega koncepta. Ob sprejetju Zakona o samoupravljanju je Josip Broz - Tito v svojem govoru v skupščini poudaril tri ključne momente v nadaljnjem razvoju Jugoslavije: proces »odmiranja države«, distanciranje Partije (KPP) od aparata oblasti in preobrazbo državnega lastništva v družbeno, s katerim bodo upravljali neposredni proizvajalci.² Država se je lotila procesa decentralizacije na vseh ravneh, najprej v gospodarstvu, potem pa še v celotni družbi. Hkrati z osamosvajanjem gospodarskih organizacij kot

¹ Bilandžić 1999, str. 321–334 in 474–482; Povijest Saveza komunista Jugoslavije 1985, str. 367–372 in 429–431.

² Bilandžić 1999, str. 321–323.

nosilcev gospodarskega razvoja se je krepila avtonomija lokalnih organov oblasti kot nosilcev družbenega razvoja.³

18

Kljub pogosto iracionalnemu navdušenju se je samoupravljanje zelo hitro znašlo pred številnimi objektivnimi in subjektivnimi težavami. Jugoslavija je bila v globoki gospodarski krizi, ki sta ji botrovali predvsem ekonomska blokada ZSSR in drugih držav varšavskega bloka.⁴ Industrijska proizvodnja je upadala, narodni prihodek je bil na stopnji, nižji od tiste leta 1948, država pa je v strahu pred morebitnim napadom čedaje več denarja namenjala za obrambo. Toda oblast vendarle ni nameravala vsega prepustiti proizvajalcem. S podjetji so upravljali delavski sveti, toda večinoma – vsaj sprva – samo fiktivno. Glavne odločitve glede poslovanja podjetij je še naprej sprejemala država.⁵ Gospodarske organizacije z največjim delom lastnih sredstev niso mogle samostojno razpolagati. Ta del se je prelivaval v investicijske sklade federacije, republik in lokalnih organov oblasti.⁶ Na ta način se je začel ustvarjati »družbeni« kapital kot glavni vir državnih investicij. Namesto da bi država »odmirala«, je postajala »bolj zdrava« in močnejša kot kdajkoli prej. Čeprav je bilo delavsko samoupravljanje še naprej vodilna misel, izhodišče in pobuda vseh nadaljnjih reform, je bilo v trenutku, ko so ga uzakonili, bolj propagandni manever jugoslovanske politične elite kot osmišljen program. Namreč manever proti Sovjetski zvezi (in vsem drugim komunističnim državam), ki jo je bilo treba prepričati, da obstaja enako uspešna ali celo uspešnejša alternativna pot v socializem. Pa tudi manever proti lastnim državljanom, katerih zaupanje so »kupovali« s fiktivno razporeditvijo oblasti.

Prišlo pa je do še večjega paradoksa. Prav po zaslugi tega ekonomskega sistema, ki je bil nekakšen križanec, saj je imel elemente liberalizma (avtonomnost podjetij) in etatizma (centralno planiranje), se je Jugosla-

3 V tem pogledu je bil najpomembnejši Zakon o ljudskih odborih, sprejet leta 1952. Ibid., str. 334–339.

4 Trgovinska menjava z državami vzhodnega bloka se je leta 1950 glede na vrednosti iz leta 1948 zmanjšala za 35 %. Rusinow 1978, str. 60.

5 Že leta 1951 so sprejeli Zakon o planskem vodenju narodnega gospodarstva, Bilandžić 1999, str. 327.

6 Sirotković 1990, str. 133–138.

vija ne le izvlekla iz krize, ampak celo vstopila v najuspešnejše desetletje svojega razvoja.

Obdobje od leta 1953, zlasti pa med letoma 1957 in 1961, sta zaznamovali visoka stopnja industrijske in kmetijske proizvodnje ter rast zaposlenosti. Čeprav ne tako hitro, je v teh letih rasel tudi realni osebni dohodek zaposlenih, s tem pa tudi standard državljanov Jugoslavije.⁷

Poleg spremembe gospodarske politike so bili ključni element stabilnosti in vzpona v omenjenem obdobju mednarodni dejavniki. Jugoslavija, soočena z ekonomsko blokado z Vzhoda, je sprejela pomoč Zahoda, predvsem ZDA. Izboljševanje odnosov s Sovjetsko zvezo po Stalinovi smrti je vplivalo na jugoslovansko-ameriško sodelovanje, a ga ni prekinilo.⁸ Prav ta »toplo-hladni« odnos do dveh vodilnih svetovnih sil bo pozneje zaznamoval zunanjepolitično usmeritev Jugoslavije. Sprejemanje pomoči in sodelovanja, hkrati pa nepristajanje na (politično) odvisnost bodisi od ZDA ali ZSSR, bo postalo jugoslovanski *modus operandi* vse do razpada države. Usmeritev k državam, ki so se od šestdesetih let naprej zbirale v gibanju neuvrščenih, je to ekonomsko in politično strategijo še dodatno utrdila.

Velika oziroma bolje rečeno nerealna pričakovanja silovitega razvoja so v začetku šestdesetih let, ob vse bolj izrazitih pomanjkljivostih obstoječega sistema, privedla do nove krize. Ključni problem je bil še vedno vse globlji prepad med teorijo in prakso jugoslovanskega samoupravnega sistema. Tistega, kar je pisalo v državnih zakonih in partijskih dokumentih, ni bilo mogoče v celoti uresničiti »na terenu«. Država je bila še naprej najmočnejši subjekt ekonomske politike. Poskus mini reforme leta 1961 ni obrodil sadov. Resda je država prvič po letu 1950 dopustila, da so podjetja samostojno odločala o načinu uporabe lastnega prihodka, toda to je bil tudi edini dosežek.⁹ Po mnenju Branka Horvata, enega najuglednejših jugoslovanskih ekonomistov tistega časa, je bil omejen poskus reforme neuspešen iz dveh razlogov. Prvi je bil čedalje

7 Ibid., str. 164–167; Bilandžić 1999, str. 383–396; Rusinow 1978, str. 62–70, 94–104.

8 O odnosih med ZDA in Sovjetsko zvezo v obdobju med letoma 1948 in 1963 gl.: Jakovina 2002 in Jakovina 2003 ter Bekić 1988.

9 Rusinow 1978, str. 110–111.

bolj prisotni politični odpor do nadaljnje liberalizacije gospodarstva (in družbe). Drugi se je nanašal na neznanje in nepoznavanje delovanja mehanizma decentraliziranega gospodarstva, zaradi česar reforme ni bilo mogoče dobro pripraviti in izpeljati.¹⁰

20

Po desetletju nenehne gospodarske rasti je nova kriza mnoge zbegala in omajala. Vse glasnejša so postajala vprašanja o upravičenosti decentralizacije in še radikalnejši uporabi tržnih mehanizmov. Dvom, ali naj vztrajajo pri začelih reformah ali se vrnejo k staremu stanju, je razdelil tako ekonomiste kot jugoslovanski politični vrh. Različni pristopi k izgradnji in razvoju Jugoslavije so obstajali že od trenutka, ko so uvedli samoupravljanje, toda možnost grožnje od zunaj in čedalje ugodnejši gospodarski položaj v državi sta ustvarila videz monolitnosti in enotnosti. Prva večja kriza je odprla Pandorino skrinjico razlik in nasprotij. Zaradi odnosa do vloge države v razvoju družbe je osnovna delitev najpogosteje potekala med centralisti in decentralisti. Prve so imenovali tudi konservativci, birokrati, etatisti in dogmatiki, druge pa liberalci.¹¹ Heterogenost je sčasoma postajala vse bolj izrazita. Že obstoječim nasprotjem so se pridružili še medrepubliški, mednacionalni in medgeneracijski konflikti. Kljub čedalje očitnejšim razlikam v stališčih pa sprva ni bilo povsem jasno, kdo od vodilnih »pripada« kateri od nasprotujočih si strani.

Čeprav je do odkritih nesoglasij v političnem vrhu prihajalo že prej,¹² je situacija dosegla vrhunec v letu 1962. Razširjeno sejo izvršnega komiteja CK ZKJ, ki je potekala od 14. do 16. marca, je Tito začel z besedami: »Rečem lahko, da po mojem mnenju tukaj ne gre le za nedvoumno gospodarsko krizo, ampak za politično krizo v naši deželi ... Le kakšno je ozračje, tovariši ... na sejah Zveznega izvršnega sveta! Kakšne diskusije! Pogosto pride do tega, da se človek vpraša: dobro, ali je ta naša država res sposobna, da se še drži skupaj, da ne razpade?«¹³ Pri navajanju glavnih razlogov za krizo prav Tito zveni kot glasnik konservativne struje v vodstvu: »Tu gre za nebudnost, izgubo partijske zavesti in discipline,

¹⁰ Horvat 1969, str. 99.

¹¹ Klein v: Toma 1970, str. 220.

¹² Kot začetek odkritega spopada v državnem partijskem vrhu navaja Bilandić razširjeno zasedanje IK CK ZKJ 6. februarja 1958; gl.: Bilandžić 1999, str. 400–406.

¹³ Zečević 1998, str. 31–32.

podleganje vplivu malomeščanske stihije, vplivu nacionalističnih in šovinističnih krogov, za preobremenjenost z vsakodnevno prakso in lokalnimi interesi, pri čemer se zanemarjajo obči interesi naše skupnosti. Seveda gre tudi za neenakomeren gospodarski razvoj naše države, hlepenje po investicijskih vlaganjih in nezdravo tekmovalnost pri njih, za gradnjo različnih negospodarskih in drugih ne ravno potrebnih objektov, ki zahtevajo mnogo sredstev, za pomanjkanje občutka za potrebe drugih republik in za obojestranske interese.«¹⁴ Svoje stališče o decentralizaciji je prvi človek Jugoslavije sklenil z besedami: »Pri nekaterih naših ljudeh dobiva decentralizacija vse bolj značaj in smisel dezintegracije.«¹⁵ S podobno konservativnim tonom je obarvan tudi eden najbolj znanih Titovih govorov, ki ga je imel 6. maja 1962 v Splitu.¹⁶

21

Razlike med vizijami jugoslovanske prihodnosti so vse bolj izrazite tudi med ekonomskimi strokovnjaki. Odkriti spopadi se ujemajo s tistimi v političnem vrhu. Dati prednost tržnim zakonitostim ali (družbenemu) planiranju – to je bilo ključno vprašanje, o katerem so razpravljali na konferenci Zveze ekonomistov Jugoslavije decembra 1962 v Beogradu. Razprava z istimi udeleženci, a še ostrejšimi toni, se je nadaljevala mesec dni pozneje v Zagrebu (17.–19. januarja 1963). Tokrat sta nasprotujoči si skupini prišli na dan z dvema dokumentoma (»Rumena« in »Bela knjiga«), v katerih sta poskušali utemeljiti pravilnost svojih ekonomskih modelov.¹⁷ »Rumena knjiga«, ki je nastala v beograjskem Zveznem zavodu za planiranje, je vzroke krize videla v slabo pripravljenih in izvedenih »liberalnih« reformah (iz leta 1961) ter v hudih napakah pri strukturi naložb. »Bela knjiga« je nastala v Zagrebu, na pobudo prvega moža hrvaških komunistov Vladimirja Bakarića, enega največjih zagovornikov decentralizacije Jugoslavije. Avtorji »Bele knjige« so bili vodilni hrvaški ekonomisti. Med njimi so izstopali Savka Dabčević-Kučar, Jakov Sirotković in Ivo Perišin, ki bodo imeli v prihajajočem obdobju čedalje pomembnejšo (ekonomsko in politično) vlogo. Po njihovem mnenju je

14 Ibid., str. 32.

15 Ibid.

16 Ibid., 285–298.

17 Rusinow 1978, str. 123–124; Horvat 1969, str. 132–133.

bilo centralno planiranje koristno v zgodnji fazi gospodarskega razvoja, a je potem postalo izrazito nefunkcionalno. Z višjo stopnjo gospodarskega razvoja bi morale gospodarstvo vse bolj funkcionirati na podlagi tržnih zakonitosti in vse manj na podlagi posegov »planerjev« ali politikov. Po mnenju Dennisona Rusinowa je bila prav »Bela knjiga« prvi obsežen dokument, iz katerega je razviden hrvaški model izgradnje razvite socialistične države.¹⁸

22

Čeprav sta bili kriza, v kateri se je znašla dežela, in kritika ekonomske politike s strani dela vodilnih jugoslovanskih ekonomistov v prid »centralistom«, to še vedno ni bilo dovolj za »preobrat« pri vodenju države. Kot v številnih podobnih situacijah je imel odločilno besedo Josip Broz - Tito. Kljub neodločnosti, ki jo je mogoče razbrati iz omenjenih nastopov v letu 1962, je Tito že julija istega leta na IV. plenumu CK ZKJ jasno določil, v kateri smeri vidi razvoj Jugoslavije. Opozoril je na nevarnost razraščajoče se birokracije, obsodil dogmatični centralizem ter še enkrat poudaril ključno vlogo decentralizacije. In to predvsem decentralizacije državnega kapitala v prid neposrednih proizvajalcev.¹⁹

Titova opredelitev je zaznamovala zmago reformnih sil in možnost nadaljnega izpopolnjevanja obstoječega sistema. V takšnem ozračju so sprejeli Ustavo SFRJ, imenovano tudi *Listina samoupravljanja* (7. aprila 1963), naslednjega leta pa so organizirali še VIII. kongres ZKJ (7.–13. decembra 1964).²⁰

S sprejetjem ideje samoupravljanja, a tudi skoraj petnajstletno nedoslednostjo pri njenem izvajanju, se je ekonomski, s tem pa tudi celotni družbeni razvoj Jugoslavije znašel v slepi ulici. Dosežena stopnja razvoja, ki je zahtevala vse bolj aktivno udejstvovanje tudi v svetovnih gospodarskih procesih, ni več dopuščala polovičnih ukrepov kompromisne narave.

Rešitev naj bi prinesel sveženj ukrepov, ki so ga sprejeli v zvezni skupščini 24. julija 1965²¹ in je pomenil najradikalnejšo preobrazbo gospo-

18 Rusinow 1978, str. 124.

19 Bilandžić 1978, str. 295–296.

20 O določbah Ustave SFRJ in odločitvah VIII. kongresa ZKJ gl.: Rusinow 1978, str. 148–172.

21 Službeni list SFRJ, št. 33/65.

darskega sistema države od uvedbe samoupravljanja leta 1950 naprej. Upošteva vse predhodne poskuse je gospodarska reforma iz leta 1965 postavila nekaj glavnih ciljev.²² Njeni avtorji so zagovarjali stališče, da je nadaljnji razvoj možen zgolj z zamenjavo ekstenzivnega modela gospodarjenja z intenzivnim.²³ Poleg nadaljnega obračuna s še vedno vseprisotnimi elementi birokratskega etatizma in ustvarjanjem razmer, v katerih bi lahko podjetja neposredno razpolagala z največjim delom akumulacije in razširjene reprodukcije, so uvedli tudi nekatere nove ukrepe.

Da bi se Jugoslavija čim bolj uspešno vključila na mednarodno tržišče, so izvedli korekcijo (v tem primeru povišanje) cen in v skladu s tem spremembo carinskih tarif. Kot prvi pogoj za spremembe na zunanjetrgovinskem področju so izpeljali devalvacijo dinarja glede na dolar.²⁴ Pomemben delež pri uresničevanju reforme naj bi imela pomoč iz tujine. Mednarodni monetarni sklad je predlagane spremembe podprl z dodatnimi 80 milijoni dolarji. Sovjetska zveza je ponudila kredite za modernizacijo jugoslovanske industrije, pogajali pa so se tudi z vladami ZDA, Velike Britanije, Italije in Francije. Po nekaterih izračunih je pomoč Zahoda (predvsem ZDA), ki jo je Jugoslavija dobila kot podporo za izvajanje gospodarske reforme, znašala okoli 140 milijonov dolarjev.²⁵ Vseobsežnost in intenzivnost gospodarske reforme morda najbolje izražajo besede Dennisona Rusinowa. V svojem poročilu o razmerah v

22 O ciljih gospodarske reforme gl.: Milenkovich v: Bertsch, Ganschow 1976, str. 352–362.

23 Medtem ko je ekstenzivni model meril na maksimalizacijo rasti ne glede na dobiček, je intenzivni bolj upošteval optimizacijo rasti v odvisnosti od dobička. V prvem modelu je imela proizvodnja prednost pred potrošnjo, v drugem pa je bilo ravno obratno. V ekstenzivnem modelu je porazdelitev narodnega dohodka urejala država, v intenzivnem pa proizvajalci sami (podjetja). V zunanjetrgovinskem smislu je ekstenzivni model zagovarjal samozadostnost v zunanji trgovini, intenzivni pa integracijo v svetovno porazdelitev dela na podlagi primerjalnih prednosti itn.

24 Tečaj dolarja proti dinarju so spremenili z 1 : 750 na 1 : 1250. Po denominaciji dinarja konec leta je bilo razmerje 1 : 12,5. Rusinow 1978, str. 178. Tečaj dinarja proti dolarju so namerno postavili malo nižje v škodo dinarja, da bi spodbudili izvoz. Bakarić 1983, str. 4.

25 Za popolnejšo sliko o ameriški pomoči Jugoslaviji je treba tem številkam vsekakor prišteti še vsoto približno 2,5 milijard dolarjev iz obdobja med letoma 1950 in 1963. Macesich v: Vucnich 1969, str. 226; Rusinow 1978, str. 178; Jakovina 2002; Jakovina 2003.

Jugoslaviji poskuša ameriškim bralcem predlagane spremembe približati z besedami »laissez faire socialism« oziroma »Adam Smith without private capitalism«.²⁶

24

Toda tudi tokrat je že na samem začetku reforme postalo očitno, da bo zelene rezultate veliko težje doseči, kot se je pričakovalo. Prvi se je znašel na udaru standard prebivalcev, saj so zaradi splošne rasti cen življenjski stroški narasli za 35 odstotkov.²⁷ Sledila je reakcija države, ki se je že dva tedna po uvedbi reforme odločila intervenirati z zaustavljanjem nadaljnje rasti cen blaga in storitev.²⁸ Veliko večje in daljnosežnejše težave pa je začel povzročati novouvedeni sistem gospodarjenja. Avtonomni položaj podjetij je po eni strani pomenil ukinitvev državnega vmešavanja v poslovno politiko, po drugi pa tudi ukinitvev državnih dotacij. Večina podjetij ni bila pripravljena na takšen »liberalni« preobrat. Prišlo je do verižne reakcije negativnih učinkov, tako za podjetja kot za posameznike. V strahu pred čedalje manj ugodnimi pogoji poslovanja se podjetja niso odločala za rezanje materialnih stroškov in osebnih dohodkov, ampak za zaustavitev zaposlovanja, nato pa tudi za odpuščanje delavcev. Po podatkih ankete iz oktobra 1965 so dali dotlej v 435 podjetjih z 225.000 zaposlenimi že 12.574 odpovedi, pričakovali pa so jih še dodatnih 19.000.²⁹ Prvič po letu 1945 je število zaposlenih glede na prejšnja leta stagniralo ali upadalo. Omenjeni proces pa ni močno vplival le na številčne kazalce, temveč tudi na strukturo zaposlenih. Med nezaposlenimi je naraščalo število mladih in visoko izobraženih delavcev, ki bodo svojo priložnost kmalu začeli iskati zunaj meja Jugoslavije.

Tako kot drugi trendi, povezani z delovanjem gospodarstva, je dobila negativni predznak tudi stopnja rasti družbenega proizvoda. Medtem ko je letna stopnja v obdobju med 1957 in 1964 znašala 10,2 odstotka, je v letih 1964 in 1965 padla na pičlih 2,9 odstotka. V istem obdobju je stopnja industrijske rasti padla z 12,5 odstotka na 8 odstotkov.³⁰

26 Rusinow 2008, str. 52.

27 Bilandžić 1969, str. 118.

28 Avgusta 1965 je več kot 90 odstotkov cen blaga in storitev določala država. Macesich v: Vucinich 1969, str. 222 in 225.

29 Rusinow 1978, str. 180.

30 Šefer 1969, str. 35 (tabela 1).